

С.Ш. АЙТОВ

УДК 94 (477)

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОГЛЯДНИХ І МЕНТАЛЬНИХ ПРОТИРІЧ КУЛЬТУРНИХ СИСТЕМ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО І НЕОБМЕЖЕНОГО САМОДЕРЖАВСТВА : ІСТОРИЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ТА СЕМІОТИЧНИЙ АСПЕКТИ

Аналізуються ментальні та семіотичні виміри взаємодії культурних систем українського бароко та концепції абсолютної царської влади.

Ключові слова: історична антропологія, ментальність, семіотика, українське бароко, царська влада.

Анализируются ментальные и семиотические измерения взаимодействия культурных систем украинского барокко и концепции абсолютной царской власти.

Ключевые слова: историческая антропология, ментальность, семиотика, украинское барокко, царская власть.

Analyzes the mental and semiotic dimension of interaction and cultural systems of the Ukrainian baroque and the concept of absolute royal power.

Keywords: historical anthropology and mentality, semiotics, the Ukrainian Baroque kingship.

Проблемою даної роботи є аналіз змістовних соціокультурних, соціально-психологічних та світоглядних відмінностей українського бароко та уявлень про суспільно політичну роль й актуальні завдання самодержавства, характерні для російських політичних та «ідеологічних» кіл наприкінці XVII – на початку XVIII ст., у період співіснування та культурного діалогу епох бароко та класицизму.

Метою праці виступають дослідження соціально-культурного конфлікту між культурною системою (сукупність культурно й суспільно значимих образів, символів, ідей, уявлень) українського бароко та концепції необмеженої царської влади, яка була сформульована у Росії під час правління

Петра I й мала культурним та світоглядним підґрунтям науку, соціокультурні феномени доби класицизму - через призму історично-антропологічних підходів та семіотики.

Наукова проблематика, пов'язана із темами культурних «матриць» й світоглядних засад, ментальних установок, властивих бароковій культурі та доби класицизму розглядаються у студіях таких дослідників, як Ю.М. Лотман, Б.А. Успенський, Б.А. Парахонський, В.М. Живов, О.М. Панченко, А.М. Макаров та ін.. Разом з тим проблема соціально-культурних та ідейних особливостей українського бароко та ідейно-культурних і світоглядних ментальних засад концепції необмеженої царської влади є малодослідженими.

Вельми мало освітленими є також аспекти когнітивних можливостей історичної антропології та науково спорідненої з нею семіотики для аналізу різноманітних соціокультурних і світоглядних епох, зокрема епохи бароко, у тому числі українського, та класицизму.

Відповідно актуальність роботи можна розглядати у аспектах історичному, філософсько-науковому та світоглядному й ширше соціальному. Історичний аспект полягає у створенні пізнавальних можливостей для аналізу соціально-культурного та ментального підґрунтя суспільних, ідеологічних та політичних процесів розвитку суттєвих історичних феноменів доби українського бароко у порівнянні із соціокультурними та інтелектуальними процесами розвитку сучасної ним російської політичної думки та культурних уявлень.

Філософсько-науковий аспект розкривається у дослідженні ефективності методології історичної антропології та семіотики, як важливих складових сучасного соціально-гуманітарного пізнання для вирішення складних когнітивних проблем полідисциплінарного характеру (студії над соціально-культурною епохою). Світоглядний аспект реалізується у вивченні та розумінні доби українського бароко як потужного культурного та інтелектуального феномену, який має істотне значення у контексті аналогічних явищ Західної Європи та Росії. Такий підхід до барокової культури України дає змогу наочно побачити велику культурну значимість цієї доби як для історичних європейських й євразійських процесів, так і для утвердження оригінальності та самодостатності всієї української культури.

Культурна епоха бароко мала велике значення у історії українського народу. Українське бароко розглядається сьогодні як «центральна доба у духовній історії України» (Д.Чижевський) [6, с.47]. Бароко можна вважати першим українським Відродженням [6, с.48] на думку київського

дослідника Б.Парахонського, бароко має для українського народу теж саме значення, яке доба Ренесансу для нації італійської, класицизм для Франції, вікторіанська епоха для англійської національної свідомості [10, с.104]. Концепція необмеженої царської влади, яка зародилась у Росії в XV –XVI ст.ст., виявилась однією із найбільших суттєвих рис російської цивілізації, ментальності російського народу.

Можна сказати, що сукупність ідей, понять, образів, на основі яких базується культурна, світоглядна система українського бароко й культурна система необмеженої царської влади відрізняються і на рівні системостворюючих принципів й на рівні складаючих їх елементів, розмовляють на різних культурних «мовах». Ця відмінність й зумовлює протиріччя вказаних вище культурних і світоглядних систем, стереотипів бачення і сприймання світу, характерних для української та російської ментальності.

Актуальність вивчення циркулюючих у суспільній свідомості стереотипів світобачення викликана, значною мірою, ефектом впливу ментальних чинників на суспільну реальність. Як вказує французький дослідник Р.Шарт'є, «соціальна практика є, у першу чергу, похідною від уявлень, за допомогою яких індивіди і групи осмислюють оточуючий світ» [2, с.20].

Уявлення про святість, надзвичайну важливість царської влади було властиве для російської культури й суспільних поглядів вже у часи раннього середньовіччя. Слово «цар» виступає у середньовічній Русі як сакральне [15, с.202]. З XVI ст. царя у Росії вельми часто називали земним Богом [15, с.203]. Досить впливовою у світобаченні росіян була також ідея Богоустановленості царської влади [15, с.203].

Однією із характерних рис у російській культурі XVII ст. другої його половини, було утвердження у літературі культу діяльності героя, яке стало своєрідною основою раціоналізму концепції необмеженої

царської влади. У російських п'єсах, починаючи приблизно з 1670 р., герої творів декларували готовність до безвідкладної дії [3, с.60]. Вимоги письменників і драматургів до людей – бути хоробрими й енергійними співпадали із такими чи вимогами до державної діяльності [3, с.104]. Ідеал енергійної й діяльної людини інтегрувався у загальну концепцію, характерну для європейського соціокультурного простору XVII ст. Особливістю останнього було зростання тенденції збільшення впливу однієї раціональності [9, с.8].

Велику важливість для генези у російській суспільній свідомості концепції необмеженої царської влади мав раціоналізм, а також оригінальні соціокультурні й соціопсихологічні риси російського бароко. Культура Росії сприймала художні та світоглядні ідеї й концепти бароко, через посередництво України та Білорусії, з Польщі. Ці зовнішні барокові впливи отримали у Росії, з одного боку, певне спрощення, а з іншого – певне посилення [12, с.13]. Російське бароко помітно відрізнялося від європейського оригіналу та українського посередника. Як вказує Д.С. Лихачов, «жахи бароко» (риси трагічного світосприймання, властиві даній культурній добі) дійшли до Росії лише у переводних формах і творах [12, с.25]. На відміну від Західної Європи та України, російському бароко не був притаманний інтерес до екзистенціальних проблем, проблем існування людини й людства у світі, де керує страждання [12, с.25]. В російських соціокультурних умовах принципи, образи, бачення світу, властиві бароковій культурі, здійснили помітну еволюцію й стали істотно відрізнятися від західного джерела [12, с.25]. Російське бароко носило поміркований характер. Іраціоналізм, фаталізм, тема смерті, взагалі найбільш трагічні теми не звучали у слов'янському мистецтві з такою силою, як у західноєвропейському часів бароко. Барокова культурна система не протистояла там гостро класицизму і стилі мислення «мови» культурної системи,

світобачення їх не конфліктували. Їх об'єднувало раціональне начало [12, с.54].

У Росії першої чверті XVIII ст. класицизм відмовився від іраціональних основ бароко, його містицизму, продовжив раціональні, картезіанські тенденції останнього [13, с.54]. Традиції обожествлення особистості та дій царя, раціоналізм у культурі та «розсудливий» характер російського бароко виявилися передумовами впливовості концепції необмеженої царської влади у першій третині XVIII ст. Однак, ця обставина не була усвідомлена російською культурною і політичною елітою вказаного часу. Навпаки, ідеологи петровської доби розглядали власний історичний час як певний вихідний пункт, точку відліку [8, с.236].

Суттєвий вплив на формування культурної системи необмеженої царської (імператорської) влади у Росії здійснив також такий суб'єктивний чинник, як прозападницька соціокультурна орієнтація Петра I, що отримала потужний імпульс під час поїздки майбутнього імператора у Західну Європу у 1696-1697р.р. Петро, під час цього тривалого політичного турне, зробив висновок про важливість для Росії як найшвидше засвоїти потрібне для ефективно інтелектуальної, військової та політичної конкуренції із Західною Європою [1, с.103]. У аспекті відношення царя до влади, концепції влади, ключовим для розуміння Петром I своїх обов'язків було поняття «служби» [1, с.105]. Сенс цього поняття містив, за його думкою, чітке усвідомлення кожним обов'язків перед державою і государем, сумлінне й чітке виконання останніх, навіть із ризиком для життя; безумовне підкорення підлеглому розпорядженням керівника [1, с.106]. Інтелектуальну основу уявлень царя про державу і мету діяльності підлеглих складала раціоналістичні ідеї європейських філософів XVII ст., Р. Бекона, Д. Локка, Б. Спінози, Г. Лейбніца. У їх суспільних поглядах особливе місце займала держава [1, с.108].

У концепції влади, яку від впливом вказаних мислителів фактично розвивав

Петро I, самодержець знаходився на вершині піраміди чинів і сам був вищим чином, у які його «призначив» Бог. Важливим елементом у концепції необмеженої царської влади була ідея патерналізму, яка визначала все: цар – єдиний, хто знає, що потрібно народові, і його укази, як такі, що містять безумовне добро, є необхідними для виконання [1, с.115].

Концепція безмежної царської влади містила також знакову ідею, яка отримала новий імпульс для розвитку країни при Петрі I – ідею Росії як Третього Риму. На думку російського дослідника Б.А.Успенського, змістовна співвіднесеність з вказаною ідеєю була реалізована у таких подіях, як будівництво Санкт-Петербургу і перенос до нього із Москви столиці держави [8, с.239]. Найменування нової російської столиці Градом Святого Петра чітко асоціювалось не тільки із прославленням Небесного покровителя Петра I, але і з уявленням про Петербург як про Новий Рим [8, с.238].

Святість у цьому Новому Римі залежала від державності. Більш того, святість Петербурга у очах Петра I полягала саме в його державності [8, с.241]. Титули «імператор», «батько вітчизни», «великий» були прийняті Петром I під впливом римської імперської традиції. І у певному сенсі Санкт-Петербург можна вважати матеріальним втіленням концепції безмежної царської влади.

Світобачення, світогляд доби українського бароко слід розглядати як складну, неоднорідну, внутрішньо суперечливу соціально-культурну систему. Зокрема для неї була характерна тенденція до коливань між життєрадісним сприйманням світу і аскетизмом. І це протиріччя виявилось, на думку А.М.Макарова, однією із визначальних рис духовного життя українського бароко [9, с.14]. У мисленні і системі цінностей, властивих добі бароко, мирно співіснують потяг до багатого життя, взагалі багатства і повага до бідності, аскези [9, с.24], як угодного Богу образу життя. Очевидно, що

двоїсте відношення до багатства було відображенням прагнень барокових мислителів примирити розум, раціональність, які орієнтували людину і суспільство на досягнення законного і стабільного соціально і фінансово-економічного стану та віру, сукупність духовних й морально-етичних цінностей, устремління до Абсолюту.

Поєднання вказаних, здавалося б антагоністичних ідеалів і моделей соціальних практик, у свідомості представників «культурного шару» доби українського бароко було однією із причин розповсюдженості у цей історичний час теолого-природничого методу пізнання [9, с.68-69].

У творах поета українського бароко І.Величковського зустрічається такий вислів, як «серцеві безодні». Це метафора, і одночасно своєрідний філософський термін, відображає глибоке проникнення мислителів і митців бароко у простір людської свідомості, психіки. Мистецтву українського бароко була властива гамлетівська, шекспірівська двозначність у відношенні до звичайних життєвих цінностей і прагнень [9, с.30]. Типовим для культури барокової доби було уявлення про загадковість і кричущі протиріччя людської душі. З такою рисою світосприймання пов'язана і цікавість до візій, снів і взагалі загадкових прояв людської психіки [1, с.106].

Поєднання раціональних та іраціональних начал у мисленні й світобаченні людини бароко (у тому числі і українського), імовірно, виявилось основою створення нового, трагічного забарвлення світогляду. Нова особистість, яка виникла у дану епоху, отримала властивість особливого почуття метафізичних аспектів буття; виявляла жах за долю світу людського й світу Божого [9, с.42]. Як і у добу Ренесансу, «культурний шар» барокового часу виявив інтерес до дослідження і пізнання людини і його розуму. Індивід розглядався як мікрокосм й макрокосм. Ця інтелектуальна риса барокового всесвіту зумовлювала те

велике значення, яку мислителі даної доби називали уявленням про оригінальність й неповторність творчості митця [4, с.104]. Разом з тим людина вважалась іграшкою долі, актором на театрі, який виконує невідому для нього самого роль. Тому вельми логічно, що одним із найбільш репрезентативних символів поезії, і ширше, моделі світу барокової доби було колесо фортуни, яке одночасно є і колесо часу [12, с.22].

Цікаво відмітити значущу різницю у загальному, найбільш важливому символі культурної системи концепції необмеженої царської влади в Росії та українського бароко. Для першої таким символом можна вважати ідеальне, у геометрично-раціональному сенсі, місто Санкт-Петербург. Для українського бароко таким символом є образ Саду. Сад означав у культурній і знаковій (семіотичній) системі бароко мистецтва і науки. Сад розглядався як місце, сприятливе для очей й таке, що дає їжу для душі. На трактовку бароковою ментальністю і культурною системою Саду як осередку наук та мистецтв здійснили помітний інтелектуальний вплив філософські і художні твори античності та Ренесансу [11, с.93].

Співвідношення культурних і семіотичних образів пам'ятного міста Санкт-Петербурга (єдиного кам'яного міста Росії у часи правління Петра I) й плідного Саду можна вважати певним символом культурних відносин концепції необмеженої царської влади та культурних й світоглядних концепцій українського бароко.

Підсумовуючи важливі змістовні риси двох вищезгаданих культурних систем слід відзначити, що культурній системі необмеженої царської влади властиве розуміння світу взагалі, і світу людей зокрема, як жорстко організованої соціальної структури, головне місце у якій займає цар (імператор), наділений безмежною владою. Роль Бога і Долі в даному культурному Університеті виконує цар. Його, а не Божа воля визначає життєві шляхи підлеглих. Містика, іраціональне не може існувати у

прозорому для царя й апарата примусу, який він очолює, світі. Система царської влади і суспільна ієрархія побудовані у відповідності із логічними принципами раціональності, яка розумілася у механістичному й прагматичному сенсах. Добрим, позитивним вважається те, що відповідає інтересам і розпорядженням царя, те що слугує інтересам держави, тобто те, що корисно.

«Картині світу» й мисленню людини українського бароко властиві, зокрема такі уявлення й розумові конструкції, як уподібнення світа театру де режисером виступає Бог, Доля, а люди – акторами, які грають визначенні для них ролі; світ розглядався як поле дії Божих та демонічних сил; велике значення надавалося осягненню, інтерпретації іраціональних засад буття, а саме буття розумілось як місце гри раціональних та іраціональних чинників, світла й темряви – у природі, людині й соціумі.

Слід відзначити, що протистояння культурних систем необмеженої царської влади й українського бароко, досить очевидне, знаходить змістовні паралелі у подібних соціокультурних й світоглядних концептах і реаліях, які мали місце у суспільно-культурній реальності Західної Європи, зокрема Франції XVII ст.. Класицизму з його культом раціоналізму й вузько розумімої корисності протистояла барокова культура приватних салонів. Опозиція ця, як вказував Ю.М. Лотман, не була політичною, але саме культурною, світоглядною й «ментальною». Державній офіційності протиставлялась гра, «героїчним» жанрам поезії – неофіційні (зокрема, комедії), культурній уніфікації у загальнодержавному масштабі – створення замкненого й різко відмеженого світу фантазій та гри, країни мрій та утопій [7, с.223]. Невважаючи на культурний, а не політичний характер цієї опозиції, Салони, на думку вченого, дійсно мали серйозну небезпеку для абсолютистського централізму. Будучи тісно пов'язані із

гуманістичними традиціями ренесансу, вони протистояли деспотичній реальності та героїчному міфу про неї, яку створював класицизм тим, що продукували альтернативний художній та світоглядний світ культурної утопії [7, с.224]. Таке культурне й світоглядне протистояння може бути пояснено з точки зору історично-антропологічної: невідповідність ментальних уявлень й стереотипів, властивих різним соціально-культурним верствам, як Франції XVII ст. так і України і Росії другої половини XVII ст. – першої третини XVIII ст.

Вельми значну роль у розумінні вказаного феномена може мати також семіотична теорія. Так, Б. А. Успенський вказує, що у семіотичній перспективі історичний процес може бути представлений як процес комунікації, у межах якого постійно надходяща нова інформація зумовлює певну реакцію з боку соціуму [14, с.286]. Сукупність настанов, розпоряджень, дій політичного режиму можна розглядати як певний текст; якщо мова цього тексту є зрозумілою соціуму, не виходячи за межі його світобачення, співпадає з ним й соціокультурними нормами, уявленнями про стереотипи соціально значущої поведінки, то «повідомлення» доходить до «адресата» й усвідомлено сприймається соціумом до дії.

Петро I й його політичний режим та російський соціум, й тим більше український, розмовляли на різних «культурних мовах», «знакових мовах». Відповідно Петро вважався своїми російськими сучасниками (багатьма з них) антихристом, що, в свою чергу, зумовило чергу виступів соціуму проти його правління й політики [14, с.286].

Соціально-культурні реалії й світобачення українського суспільства, його «культурна мова» досить різко відрізнялася від «культурної мови» петровської регулярної держави. Значний внесок у це розходження вносила Києво-Могилянська академія, як джерело потужного впливу барокової

культури та світогляду. Художні образи й уявлення про світ, стереотипи сприймання світу, що містились у художніх та наукових творах академії суттєво сприяли створенню українського низового бароко [16, с.136]. Розповсюдженню культурних впливів Києво-Могилянської Академії сприяв також масштаб – наукової діяльності й загальне значення для всього слов'яно-православного культурного простору. У 1700 р. у цьому навчальному закладі були студентами 2000 осіб [5, с.137].

Таким чином, застосування методологічних підходів історичної антропології та семіотичної теорії для дослідження доби українського бароко, зокрема у її певному протистоянні концепції необмеженої царської влади, дає змогу вельми істотно поглибити наукові уявлення про сутність та світоглядні, культурні й ментальні засади барокової культури України. Реалізація такої стратегії створює пізнавальні умови для аналізу розбіжностей вказаних культурних систем у аспектах світобачення, розвитку мистецьких процесів та суспільної думки – із відповідними явищами сучасної ім російської політичної та ідеологічно-світоглядної реальності.

Історично-антропологічний та семіотичний аналіз культурної системи українського бароко у її зіставленні із концепцією необмеженої царської влади, через посередництво вивчення культурних символів, семантики творів мистецтва, та елементів картини світу та світогляду, надає можливість досить значно розширити проблемне поле наукового пошуку у царинах соціально-культурній, ідейно-світоглядній й ментальній як для історичної науки, історично-наукових та філософсько-наукових студій, так и для соціально-гуманітарного пізнання в цілому.

Джерела і література

Анисимов Е. Отец Отечества // Нева.- 1990.- №10
 Бессмертный Ю.А. «Анналы» : Переходный этап? // Одиссей.- М.: Наука, 1991.- с. 7- 24

- Демин А.С. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII в.в. – М., 1977
- Довга Л. До питання про барокову ментальність українців/ Mediaella Ucrainica: ментальність та історія ідей.- том I.- К., 1992.- с. 104-116
- Жуковский А. Киевская Академия – место формирования Сковороды / Григорий Сковорода. Дослідження. Розвідки. Матеріали. – К., 1992
- Криса Б. Світоглядні основи українського поетичного бароко/ Українське бароко. Матеріали I конгресу міжнародної асоціації українців.- К., 1993
- Лотман Ю.М. «Езда в острів любови» Третьяковского и функция переводной литературы в русской литературе первой половины XVIII в./ Проблемы изучения культурного наследия.- М., 1985
- Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого/ Художественный язык Средневековья.- М., 1982
- Макаров А.Н. Світло українського бароко.- К., 1994
- Парахонский Б. Барокко. Поэтика и символика// Философская и социологическая мысль.- 1993.- № 6
- Сазонова Л.И. Идеино-эстетическое значение «мысленного сада» в русском барокко/ Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII-начала XVIII в.в.- М., 1989
- Сазонова Л.И. Поэзия русского барокко.- М., 1981
- Софронова Л.А. Поэтика славянского театра XVII- XVIII в.в.: Польша, Украина, Россия.- М., 1991
- Успенский Б.А. Historia sub specie semioticae/ Культурное наследие Древней Руси.- М., 1976
- Успенский Б.А. Цар и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен/ Художественный язык Средневековья.- М., 1982
- Шевчук М. Кілька зауважень до проблеми так званого «низового бароко»./ Українське бароко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців.- К., 1993

